

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 346.11

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ МЕТОДІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

**В.С. ЄЛІСЄЄВ, доктор юридичних наук, доцент,
Московський державний юридичний університет імені
О.Є. Кутафіна,**

**А.М. ЗЕМКО, кандидат юридичних наук, доцент,
Луцький національний технічний університет**

У статті вказано на необхідність перегляду традиційного підходу до методів правового регулювання. Обґрунтовано наявність шести методів правового регулювання, які поділяються на регулятивні та охоронні, активні й пасивні. Охарактеризовано кожен із наведених методів і притаманні для кожного з них юридичні способи.

Метод правового регулювання, юридичний спосіб, активні й пасивні методи правового регулювання, регулятивні та охоронні методи.

Як справедливо зазначає В.Ф. Яковлев, підкреслюючи надзвичайно важливу роль методу правового регулювання: він «концентрує основні юридичні властивості» права «і є способом впливу на поведінку людей, способом організації правового зв'язку учасників відносин, що регулюються правом» [1, с. 65].

Однак «застигла» теорія права звела дану проблему до досить загальновідомих та маловживаних «істин», що не відповідає на головне питання: «Як право регулює економічні відносини?», не розкриває механізму правового впливу, тому, відповідно, не має практичної цінності.

Зокрема, В.Ф. Попондопуло, характеризуючи точку зору насамперед авторитетних представників цивілістики [2], як, втім, і представників інших галузевих правових наук, зазначає, що «право розподіляється на дві галузі права, які характеризуються своїми предметами і методами регулювання .., таких галузей всього дві: приватне право і публічне право... Те, що за останні десятиліття набуло стійкої назви галузей права ... по суті не є галузями права, а галузями законодавства» [3, с. 85, 96]. Іншими словами, передбачається наявність всього двох – імперативного (адміністративного) і диспозитивного (цивільно-правового) методів правового регулювання, а спроби виділити інші методи, характерні для комплексних галузей права – категорія штучна.

Деякі автори виділяють і такі додаткові методи, як «1) імперативний (метод владного наказу), спрямований на забезпечення запропонованого

державою строго обов'язкової поведінки суб'єкта; 2) автономний, який залишає суб'єктам значний простір для вільного волевиявлення; 3) заохочувальний, стимулюючий бажану для держави та суспільства правомірну і соціально-активну поведінку; 4) рекомендаційний, що пропонує адресату самостійно визначити бажаний для держави варіант поведінки з урахуванням місцевих умов і реальних можливостей» [4].

Подібні погляди з тими чи іншими варіаціями фактично відображені в усіх підручниках з теорії права, так само як і в галузевих підручниках при розгляді питань про методи правового регулювання [5; 6; 7; 8].

Не зважаючи на те, що в процесі наукової полеміки дана проблема пройшла чималий шлях, вона, маючи велике теоретичне і практичне значення, «в даний час потребує продовження спеціального конструктивного обговорення та подальшої творчої розробки» [4].

Важливість методів правового регулювання та їх спектр стає більш зрозумілим, якщо звернутися до механізму правового впливу норм права на економічні відносини, оскільки економічне законодавство об'єднує не менше вісімдесяти відсотків усього обсягу нормативних правових актів.

Розумінню механізму впливу методів сприяє поділ економічних відносин на абсолютні й відносні (схема 1), де для абсолютних відносин має значення набір економічних можливостей суб'єкта господарювання.

Схема 1

Для регулятивних відносин абсолютні й відносні економічні відносини поєднані економічним фактом, в силу якого між учасниками відносин економічних відносин виникають права майнових вимог, що складаються в модель економічних відносин. Тільки така повна сукупність зв'язку економічних відносин та відповідного правового впливу характеризує метод правового регулювання.

З позиції механізму правового впливу метод правового регулювання виконує три найважливіші функції: по-перше, співвідносить законодавство, що впливає на абсолютні та відносні економічні відносини; по-друге, використовує тільки йому властиві способи (цю властивість методу охарактеризовано у кінці статті); по-третє, відображає можливість з допомогою держави вдатися до примусової сили права з метою регулювання економічних відносин.

Розглянемо відмінність у механізмах правового впливу для різних методів правового регулювання економічних відносин з позиції функції співвідношення законодавства, що впливає на абсолютні й відносні економічні відносини, а також функції відображення можливості за допомогою держави вдатися до примусової сили права.

Звернемося до методів, властивих для регулятивних економічних відносин.

1. Для імперативного регулятивного методу держава може втрутитися як в абсолютні, так і в відносні економічні відносини (схема 2).

Розглянемо це на прикладі діяльності державних унітарних підприємств, яким держава вправі встановлювати державні завдання. Припустимо, що від держави до такого суб'єкта господарювання надходить відповідне завдання: чи може унітарне підприємство відмовитися від такої пропозиції? Звичайно ж ні, оскільки ця діяльність регулюється державою.

Укладення на виконання даної вказівки договору не змінює природи відносин – в даному випадку вони адміністративні, а «завдання плюс договір» утворює складний юридичний склад, в якому волевиявлення державного підприємства майже не враховується. Якщо припустити, що підприємство раптом відмовиться виконувати вказівку держави, то можна вдаватися до адміністративної або судової сили держави, змусивши державне унітарне підприємство виконати вказівку. У результаті, здавалося б, виникають договірні зобов'язання (модель економічних відносин, представлена в ЦК та ГК України), однак договірними вони не є, оскільки відсутня основна ознака договору – свобода волевиявлення. Що стосується «договірних зобов'язань», то це міждисциплінарний інститут, який використовується як в ринковій економіці (цивільно-правові відносини), так і для директивних економічних відносин (адміністративні відносини) і від наявності терміна «зобов'язання» природа імперативного методу не змінюється. Зверніть увагу, що економічний факт, який визнається державою, утворює юридичний факт. При цьому термін «зобов'язання» використовується в широкому сенсі, поширюючись на всі відносні економічні відносини (в т.ч. податкові та державної підтримки).

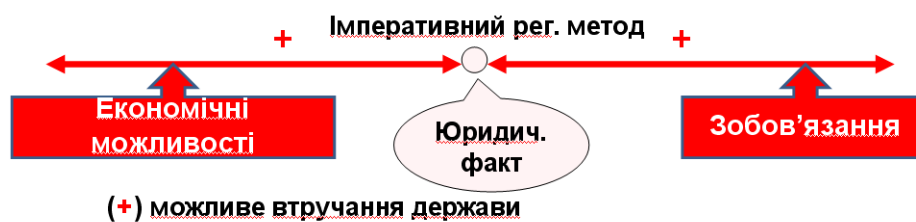

Схема 2

2. Відмінність диспозитивного регулятивного методу полягає в тому, що держава може втрутитися тільки в відносні економічні відносини (схема 3).

Розглянемо метод на прикладі діяльності фермерського господарства: на рівні абсолютних економічних відносин держава не втручається в діяльність суб'єкта господарювання. Справді, ніхто не може змусити фермерське господарство що-небудь сіяти, так само як і змусити укласти той чи інший договір, наприклад, пов'язаний з постачанням продукції. Але з моменту укладення фермерським господарством договору виникають зобов'язання на постачання продукції, наприклад, ресторану. У разі невиконання своїх зобов'язань однією зі сторін партнер може звернутися за примусовою силою держави, в даному випадку – в судовому порядку.

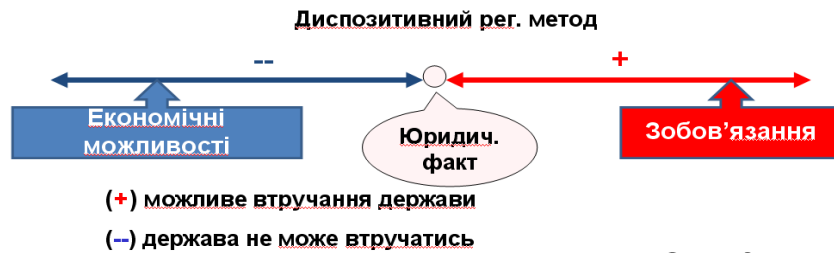

Схема 3

Обидва наведених вище методи є основними юридичними методами, загальною ознакою яких є наявність зобов'язань.

3. Але основні методи не вичерпують перелік відносин, які підлягають правовому забезпеченню. Існує дещо інший механізм правового впливу на юридично-нейтральні відносини (схема 4).

Для розуміння даного механізму наведемо такий приклад: дві людини, не порушуючи законодавства, зіграли в «преферанс», карткову гру, де в силу виграшу однієї сторони та програшу другої сторони виникли економічні вимоги, тобто з економічного боку виник грошовий борг сторони, яка програла, перед переможцем.

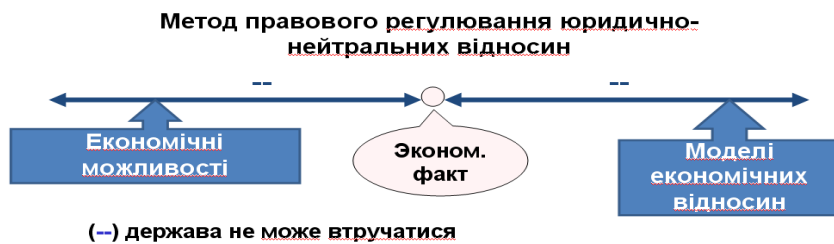

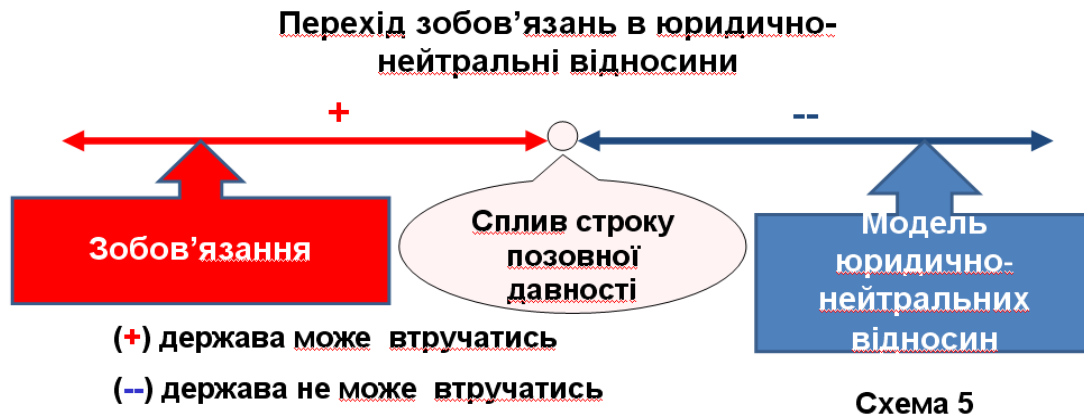
Схема 4

У даній ситуації економічні можливості в силу принципу «що законом не заборонено, те дозволено», гра лежить в рамках загального дозволу права. Але економічний факт програшу-виграшу не тягне визнання й захисту його з боку держави, тобто не стає юридичним фактом, а економічні вимоги не утворюють зобов'язання – не можна вдатися до сили держави у витребуванні карткового боргу. При цьому слід звернути увагу, що самі економічні відносини нікуди не зникли. З одного боку, вони не захищаються державою, а з другого, – не заборонені, тобто є юридично-нейтральними.

Виникає питання, як ставитися до системи правового впливу на юридично-нейтральні відносини: вважати такий вплив правовим методом чи ні?

На наш погляд, систему правового регулювання (забезпечення) юридично-нейтральних відносин слід вважати самостійним пасивним методом правового регулювання (регулятивним методом правового регулювання юридично-нейтральних відносин), оскільки, по-перше, в основі даного правового впливу лежить «загальний дозвіл» і принцип «все дозволено, що законом не заборонено», по-друге, це звичайний стан правового регулювання, який є таким в силу того, що законодавець або

не визначився з правовим регулюванням, або свідомо виключає наявність економічних зобов'язань.

А ось прикладом «свідомого» переведення відносин в юридично-нейтральні відносини є перехід зобов'язань в юридично-нейтральні відносини в силу закінчення терміну позовної давності (схема 5), якщо не брати до уваги ту обставину, що про цей факт повинна заявити одна зі сторін (хоча важко уявити юриста, що представляє заінтересовану сторону, який відмовиться 100-відсоткової вигральної справи), то сплив терміну «нейтралізує» зобов'язання.

Дещо іншу структуру правового впливу мають охоронні відносини. Для них притаманні негативні можливості в скоєнні злочину, юридичний факт яких переходить в модель порушення (схема 6).

Схема 6

Зупинимось на охоронних методах, зберігши наскрізну нумерацію методів правового регулювання.

4. Імперативний охоронний метод правового регулювання полягає в тому, що держава закріплює перелік негативних можливостей через правопорушення (злочин), які включають в себе конкретні моделі порушень, за вчинення яких передбачена встановлена державою відповідальність (схема 7).

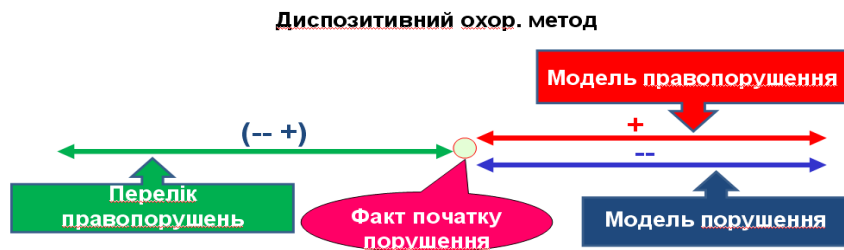
Найтипівішими прикладами системи правопорушень є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та Кримінальний кодекс України (далі – КК), які побудовані на основі імперативного охоронного методу.

Схема 7

(+) можливе втручання держави

5. Особливий механізм диспозитивного охоронного методу, на жаль, не закріплений у науковій літературі (схема 8).

(+) можливе втручання держави

(--) держава не може втручатися

Схема 8

Такі відносини властиві для цивільного права, коли ЦК України перераховує низку несприятливих наслідків для осіб, які не виконали свої зобов'язання, але такі несприятливі наслідки можуть бути в угоді скасовані.

Наприклад, ст. 625 ЦК України передбачає відповідальність за порушення грошового зобов'язання. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три відсотки річних від простроченої суми, якщо інший розмір відсотків не встановлений договором або законом. Але даний розмір відсотків у договорі може бути відмінений, точніше, змінений до суми, що робить таку відповідальність безглуздою.

Навпаки, можлива ситуація, коли відповідальності немає, але сторони зробили додаткове застереження, наприклад, з переліку способів забезпечення виконання зобов'язань, передбачених гл. 49 ЦК України.

6. Нарешті, останні відносини, які необхідно враховувати в процесі правового впливу – це юридично-нейтральні охоронні відносини, які так само, як і аналогічні регулятивні відносини, в силу положення «що законом не заборонено, те дозволено», законом легалізовані, хоча й належать до негативної економічної поведінки (схема 9). Тому можна виділити і відповідний даним відносинам пасивний метод правового регулювання.

Схема 9

Однак причини появи юридично-нейтральних регулятивних і юридично-нейтральних охоронних відносин різні: якщо перші (регулятивні) відносини належать передусім до відносин, в які держава не бажає втручатися свідомо (хоча можливі й прогалини), то для других (охоронних) відносин – це відсутність волі держави і прогалини законодавства.

Тому підходи для оцінки відповідного законодавства при підборі наступних «тральних» методів правового впливу для охоронних і регулятивних відносин різні: вони мають бути адекватними, з тим, щоб не ламати систему законодавства, а удосконалювати його.

Таким чином, механізм формування норм права, а, на нашу думку, саме це є головним критерієм правового методу, налічується не два, а шість відповідних методів правового регулювання, з яких чотири – активні методи (створюваних законодавцем), а два – пасивні.

Із вказаних методів, як уже зазначалося, пасивними (природними) методами правового впливу є регулятивний метод правового впливу на юридично-нейтральні відносини і охоронний метод правового впливу на юридично-нейтральні відносини. Дані методи існують або в силу наявності певних економічних відносин, доти, доки законодавець не створить відповідну систему активних методів правового регулювання, або законодавець свідомо виведе економічні відносини з-під впливу активних методів, автоматично поширивши на них вплив пасивних методів.

В свою чергу, активними методами, тобто такими, що сформовані законодавцем, є: імперативний регулятивний метод правового регулювання, диспозитивний регулятивний метод правового регулювання, імперативний охоронний метод правового регулювання та диспозитивний охоронний метод правового регулювання.

Кожному із зазначених методів правового регулювання притаманний свій методологічний апарат, тобто кожному з методів відповідають певні способи правового впливу (юридичні способи) – первинні елементи правового регулювання, на яких слід зупинитися окремо.

У теорії права виділяють три основних юридичних способи: заборона, дозвіл і припис (позитивне зобов'язування). При цьому «дозвіл» – це надання особам права на свої власні активні дії; «заборона» – покладення на осіб обов'язку утримання від вчинення певних дій; нарешті, «позитивне зобов'язування» – покладення на осіб обов'язку до активної поведінки [9].

Відповідно, для імперативного охоронного методу досить такого юридичного способу, як «заборона» на ті чи інші дії як для абсолютної, так і для відносних частин методу.

Аналогічна простота притаманна й імперативному регулятивному методу, що включає «приписи» для обох частин методу правового регулювання.

Для диспозитивного охоронного методу йдеться про поєднання дозволу для абсолютної частини методу і приписів для відносної частини методу.

Не простішими є відносини і для диспозитивного регулятивного методу, що включає дозволи для абсолютної частини методу та приписи для відносної частини.

Що стосується юридично-нейтральних відносин (охоронних і регулятивних), то для них характерним є тільки дозвіл для абсолютної частини методу.

Зазначене вище дає змогу остаточно запропонувати наступне наукове визначення: методом правового регулювання (правового забезпечення) є індивідуальна сукупність юридичних способів, зведена відповідно до закономірностей механізму правового впливу на певні види цілісних (що включають абсолютну і відносну частини) економічних відносин.

Не складно помітити, що усталений розподіл методів правового регулювання тільки на приватні та публічні (імперативні й диспозитивні) не дають змоги відобразити відповідний механізм правового впливу і, відповідно, коректно вносити зміни до законодавства (так само як і конструювати його). Водночас такі методи, як «заохочувальний» і «рекомендаційний» не є правовими, оскільки не відображають самостійного механізму правового впливу і являють собою, скоріше, економічні методи.

Наведені міркування про правові методи допомагають розширити і перелік первинних елементів правового впливу – юридичних способів (норм права): імперативну заборону і імперативний припис, диспозитивну заборону і диспозитивний припис, які на етапі абсолютних економічних відносин можуть бути змінені, нарешті, дозвіл, який за своєю сутністю є диспозитивним.

Зазначене бачення методів є необхідним для вдосконалення техніки побудови законодавства, що забезпечить посилення його ефективності.

Список літератури:

1. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев. – Свердловск, 1972. – 212 с.
2. Цивільний кодекс України. – Х. : Одиссей, 2014.
3. Попондопуло В.Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В.Ф. Попондопуло // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 85–96.
4. Байтин М.И. Метод регулирования в системе права: виды и структура / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал российского права. – 2006. – С. 28–33.
5. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и факультетов / В.С. Нерсисянц. – М. : НОРМА, 2000. – 552 с.
6. Радько Т.Н. Теория государства и права : учеб. для вузов / Т.Н. Радько. – М. : Академический проспект, 2005. – 135 с.
7. Теория государства и права: курс лекций / Ф.А. Григорьев [и др.] ; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 776 с.
8. Теория государства и права : учеб. / О.Э.Лейст [и др.] ; под ред. М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2014. – 576 с.; Мелехин А.В. Теория государства и права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. // Подготовлен для системы КонсультантПлюс, 2009.

9. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – Х. : Изд-во «БЕК», 1994. – С. 157.

В статье обращается внимание на необходимость пересмотра традиционного подхода к методам правового регулирования. Обосновано наличие шести методов правового регулирования, которые подразделяются на регулятивные и охранительные, активные и пассивные. Охарактеризован каждый из приведенных методов и свойственные для каждого из них юридические способы.

Метод правового регулирования, юридический способ, активные и пассивные методы правового регулирования, регулятивные и охранительные методы.

The article indicates the need to revise the traditional approach to the methods of legal regulation. The author explains and justifies the presence of six methods of legal regulation, which are divided into regulatory and protective, active and passive. Each of the above methods and legal means typical for them are characterized.

Method of legal regulation, legal way, active and passive methods of legal regulation, regulatory and protective methods.